

Hanlıkları Arasında Siyasi Münasebetler (1775-1875), İstanbul 1984, s. 84-88, 133-134; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, Ankara 1987, I, 114; *Emînönü Camileri* (nşr. Eminönü Müftülüğü), İstanbul 1987, s. 45-46; Mustafa Özdamar, *Dersaadet Dergâhları*, İstanbul 1994, s. 62-63; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 298-299; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 291-292; M. Baha Tanman, "Un champ inexploré de l'architecture domestique ottomane: Les harems et les selamlıks des tekkes", *Actes des VI et VIIe congrès sur le corpus d'archéologie ottomane sur. selsebils, minarets, mausolées et souks a l'époque ottomane*, Tunis 2005, s. 57, 70, fig. 23; a.mlf., "Buhara Tekkesi", *DBİst.A*, II, 326-327; G. M. Smith, "The Özbek Tekkes of Istanbul", *Isl.*, LVII/1 (1980), s. 137-139; Atilla Çetin, "İstanbul'daki Tekke, Zaviye ve Hankâhlar Hakkında 1199 (1784) Tarihli Önemli Bir Vesika", *VD*, XIII (1981), s. 584; Th. Zarcone, "Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens à Istanbul", *Anatolia Moderna: Yeni Anadolu*, II, Paris 1991, s. 150-153; a.mlf., "Buhara Tekkesi", *DBİst.A*, II, 325-327; Azmi Özcan, "Özbekler Tekkesi Postnişini", *TT*, XVII/100 (1992), s. 12-16; Mehmet Alper, "Buhara Özbekler Tekkesi", *Arktekt*, sy. 424, İstanbul 1995, s. 38-43; A. Hoffmann, "Politik und Architektur im Umbruch-spätoosmanische Tekken in Istanbul", *Architectura*, XXXIV, München-Berlin 2004, s. 96-119 (99-105); "Buhârâ Tekkesi ve Mescidi", *İst.A*, VI, 3099.

M. BAHÂ TANMAN

ÖZBEKLER TEKKESİ

İstanbul Üsküdar'da
Orta Asya'dan gelen dervişlerin
barınması için inşa edilen
Nakşibendî tekkesi.

Kaynaklarda el-Hac Hoca, Hacı Hoca, Kalerenderhâne adlarıyla da anılan, Sultantepe'de Servili Köşk (günümüzde Münir Ertegün) sokağındaki tekke, Orta Asya'dan gelen seyyah dervişler için 1166'da (1753) Maraş Valisi Abdullah Paşa tarafından kurulmuştur. 1171'de (1757-58) Hasan Ağa adında bir hayır sahibinin desteğiyle ilk postnişin Şeyh Seyyid Hacı Abdullah Efendi tekkeyi Nakşibendiyye tarikatına vakfetmiş, mescid-tevhidhâneye minber koydurmuş, imâmet ve hitâbet görevlerini kendisi üstlenmiştir. III. Mustafa döneminde ise (1757-1774) postnişin Semerkantlı Şeyh Seyyid Abdülekber Efendi tarafından genişletilmiştir.

Başlangıçta mütevazı bir kuruluş olan tekke zaman içinde birtakım eklerle donatılarak tam teşekküllü bir tarikat tesisine dönüşmüştür. 1844'te Sultan Abdülmecid bugünkü şekliyle tekkeyi yeni baştan inşa ettirmiştir. 1849'da Buharalı Şeyh Mehmed Receb Efendi ile büyük oğlu ve

halefi Şeyh Mehmed Sâdık Efendi'nin ruhları için bir su hazinesiyle çeşme yaptırılmış, bunlar 1872'de Sultan Abdülaziz'in eşlerinden Dürrünev Kadınefendi tarafından tamir ettirilmiştir. 1877 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında tekkeye sığınanlar için arsanın kuzeyinde 1950'lerde yıktırılacak olan ahşap odalar yapılmış, 1893'te II. Abdülhamid tarafından binada bir onarım daha gerçekleştirilmiştir.

Tekkelerin 1925'te kapatılmasının ardından selâmlık bölümünde son postnişin Şeyh Atâ Efendi'nin kardeşi Şeyh Necmeddin Efendi ile (Özbekkangay) ailesi, haremde ve derviş hücrelerinde tekkenin bazı emektar mensupları ikamet etmiştir. Necmeddin Efendi'nin önderliğinde mübarek gün ve gecelerde zikir meclisleri düzenlenmiş, tekkenin mutfağında geleneksel Özbek pilâvi pişirilmiş, âşûrâ ve mevlid cemiyetleri, mûsiki ve sohbet toplantıları düzenlenerek tekke ve tarikat kültürü yaşatılmaya çalışılmıştır. Şeyh Necmeddin Efendi'nin vefatından (1971) sonra bakımsızlıkтан iyice harap olan tekke, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan ve tekke şeyhlerinin neslinden gelen iş adamları Erteğün kardeşlerin yardımlarıyla 1983-1994 yılları arasında onarılmıştır. Günümüzde özgün mimarisi ve mefruşatı ile müze gibi korunan yapının selâmlık bölümünde şeyh ailesi mensupları yaşamaktadır.

Tekkenin âyin günü bazı kaynaklarda pazar, bazılarında perşembe olarak verilmekte, Dahiliye Nezâreti'nin rûmî 1301 (1885-86) tarihli istatistik cetvelinde burada on üç erkekle sekiz kadının oturduğu belirtilmekte, ayrıca Maliye Nezâreti'nin rûmî 1325 (1909-10) tarihli *Ta'âmîye ve Tahsisat Defteri*'nde tekkeye günde 2 okka et, yılda 372 kuruş verildiği belirtilmektedir. Aslında Nakşibendiyye'nin Yesevî izleri taşıyan ve cehri zikri benimseyen koluna bağlı Özbekler Tekkesi'nin son

şeyhi Necmeddin Efendi'nin Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinden Ankaralı Küçük Hüseyin Efendi'nin halifelerinden olması dolayısıyla aynı tarikatın adı geçen kolu da temsil edilmiştir.

İstanbul'daki diğer Özbek tekkeleri ve Üsküdar'daki Afganiler Tekkesi ile yakın ilişkiler içinde olan bu tesis, konaklama işlevinin yanı sıra Orta Asya tasavvuf kültürünün ve özellikle İstanbul'da hiçbir zaman doğrudan temsil edilmeyen Yeseviyye'ye has tarikat folklorunun yaşatıldığı bir ocak olmuştur. Diğer taraftan altıncı postnişin Şeyh Mehmed Sâdık Efendi'nin Buhara'da öğrendiği ebru sanatını İstanbul'da devam ettirmesi ve yayması, oğlu ve halefi olan "Hezarfen" lakaplı Şeyh İbrâhim Edhem Efendi'nin hat, ebru, ince marangozluk, hakkâklık, matbaacılık, dokumacılık, oymacılık gibi el sanatlarını icra etmesi sebebiyle tekkenin Türk sanat tarihinde önemli bir yeri vardır. İ. Edhem Efendi'nin şeyhliği sırasında (1855-1904) bir ilim ve sanat merkezine dönen tekke matematikçi Sâlih Zeki Bey, Mekteb-i Harbiyye Nâzırı Galib Paşa, ressam Hüseyin Zekâî Paşa, Halide Edip Adıvar'ın babası Edip Bey, filozof Rıza Tevfik (Bölükbaşı) gibi ünlü simaların uğrağı olmuştur.

Özbekler Tekkesi, Kurtuluş Savaşı tarihinde de önemli bir rol oynamıştır. Şeyh Atâ Efendi'nin İstanbul'da işgal kuvvetlerine karşı oluşturulan Karakol Cemiyeti'nin üyelerinden olması sebebiyle tekke bir müddet Kuvâ-yi Milliyye mensuplarından yaralananlar için hastahane olarak kullanılmış, ayrıca İstanbul'dan kaçırılan silâh ve cephanelerle Anadolu'ya gizlice geçmek isteyen, içlerinde İsmet İnönü, Adnan Adıvar, Halide Edip Adıvar, Ali Fuat Cebesoy'un babası İsmâil Fâzıl Paşa, Mehmed Âkif Ersoy ve Celâleddin Ârif Bey gibi önemli isimlerin bulunduğu kişilerin ilk durağı haline gelmiştir.

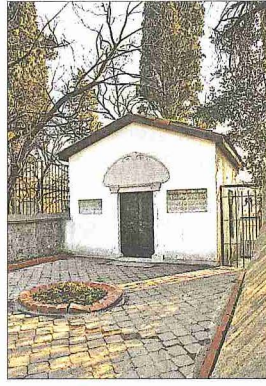
Sultantepe'de
Özbekler
Tekkesi
(restorasyondan
sonra)

Tekkenin, yüzölçümü 11.500 metrekareyi geçen geniş arsası kuzeyde Servili Köşk sokağından başlayarak güneydeki Bülbüldere-Bağlarbaşı caddesine kadar uzanmakta, tekke binaları kuzeyde, hazire ise kuzeydoğuda yer almaktadır. Harem, selâmlığı, küçük mutfak ve derviş hücrelerini barındıran, en geniş yerinde 25 x 25 m. boyutlarına ulaşan "L" planlı ana yapı Servili Bahçe sokağı üzerindedir. "L"nin güney ucuna bir sundurmanın sonuna mescid-tevhidhâne yerleştirilmiş, bu kitlenin kuşattığı alan selâmlık ve harem bahçeleri olarak değerlendirilmiş, su haznesi, havuz, güneybatı köşesinde büyük mutfak ve çeşmeyle donatılmıştır. Söz konusu yapı moloz taş örgülü bazı zemin kat duvarları dışında tamamen ahşaptır ve dışarıdan aşı boyalıdır.

Selâmlığın zemin katında sokağa açılan dikdörtgen cümle kapısının üzerinde bulunan ta'lik hatlı ve tuğralı manzum kitâbe tekkenin 1260'ta (1844) Sultan Abdülmecid tarafından yenilendiğini belgeler. Cümle kapısını bahçeye bağlayan, solda arabalık ve ardiye mekânları, sağda kapıcı dervişin odasıyla kuşatılmış olan geçidin sonunda soldaki merdivenlerle derviş hücrelerinin önündeki ahşap dikmeli sundurmaya çıkılır. Zemini kısmen Rodoskârî denilen çakıllı bezemeye kaplı olduğundan çakıllık olarak anılan sundurmanın kuzey ucunda selâmlık, güney ucunda mescid-tevhidhâne, gerisinde de (doğuda) iki derviş hücreleriyle zamanında meydan odasının yer aldığı bir girinti bulunur. Sundurmanın mescid-tevhidhâneye yakın olan güney kesiminde hazireye açılan dört pencere sıralanmakta, bunların arasında 1844 tarihli ihyadan önce cümle kapısının üzerinde bulunduğu bilinen 1166 (1753) tarihli sülûs hatlı manzum inşâ kitâbesiyle 1182 (1768-69) tarihli, tekkenin niteliğini belirten sülûs hatlı diğer bir manzum kitâbe bulunmaktadır.

Selâmlık bölümü bir sofanın çevresinde sıralanan küçük mutfak, helâ-abdestlik ve iki odayla hareme bağlanan mâbeyin odasından meydana gelir. Bu kesimin kuzeydoğu köşesindeki şeyh odasının dolaplarında Şeyh Edhem Efendi'nin ortaya koyduğu sanat eserleri, duvarlarında Nakşibendiye tarikatına, tekkenin tarihçesine ilişkin levhalar ve resimler yer almaktadır. Aslında orta sofalı plan tipinin karıyarık türünü yansıtan harem her üç katında yapıyı boydan boya kateden iki cepheli sofa uzanır. Söz konusu sofalar tam ortalarından birer duvarla ikiye ayrılarak yan sofalı denilen plan tipi oluştu-

Özbekler
Tekkesi
haziresinde
Mîr Ali Rîzâ
Türbesi-
Üsküdar/
İstanbul

rulmuştur. Planları aynı olan katların köşelerinde yüklüklerle donatılmış ikiser oda, bunların arasında kalan kesimlerde merdivenle birer helâ-abdestlik birimi yer alır. Zemin kattaki odaların Edhem Efendi tarafından marangozhane ve dökümhane olarak kullanıldığı bilinmektedir. Dışarıdan bakıldığında iki yandaki çıkmaları ve geniş saçaklarıyla tipik bir İstanbul konağı görünümünde olan haremdeki bu simetrik ikiz ev düzeni, 1884'teki ihya sırasında Mehmed Sâdık Efendi ile kardeşi Abdürrezzak Efendi'nin tekkenin meşihatını paylaşmasıyla açıklanabilir. Kareye yakın dikdörtgen planlı (8 x 6,50 m.) mescid-tevhidhâne dikdörtgen pencerelere, iyon başlıklı ahşap sütunlarla bir arkitravın çevrelediği empire üslûbunda bir mihraba, çıtaların oluşturduğu dikdörtgenlerle kaplı bir tavana sahiptir. Mescid-tevhidhânenin zemin katında Şeyh Edhem Efendi'nin atölye olarak kullandığı mekân bulunur. Selâmlık bahçesinin güneybatı köşesindeki büyük mutfakla kuzeybatı köşesindeki su haznesinin duvarları moloz taş ve tuğlayla örülmüş, haznenin bahçeye bakan doğu yüzüne 1289 (1872) tarihli kitâbe, bunun sağına barok bezemeli ve kitâbeli küçük bir çeşme yerleştirilmiştir. Su haznesinin yanında sonradan yıktırılmış olan, harem bahçesinin duvarına bitişik bir çamaşırhanenin ve yine bu duvarda büyük mutfakta pişen yemeklerin hareme aktarıldığı bir dönmeye dolabın bulunduğu bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, İrade-Evkaf, nr. 1427/11; nr. 1950/5; Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, II, 240; *İstanbul Tekkeleri Listesi*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 1825 (nr. 149); *İstanbul Tekkeleri Listesi*, TSMA, nr. E. 1772, 3333 (nr. 152); *İstanbul Tekkeleri Listesi*, Süleymaniye Ktp., Zühdi Bey, nr. 489, vr. 7^b; *Âsîtâne Tekkeleri*, s. 8; *Bâb-ı Âlî Nezâret-i Umûr-ı Dâhiliyye Sicil Nüfus İdâre-i Umûmiyyesi Dersââdet ve Bilâd-i Selâse Nüfus-ı Millisine Mahsus İstatistik Cetvelidir*, İstanbul 1301, s. 58; *Mecmûa-i Cevâmi'*, II, 58-59 (nr. 91); Bandırmalîzâde, *Mec-*

mûa-i Tekâyâ, İstanbul 1307, s. 13; Mehmed Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul 1314, I, 142; Ârif Hikmet, *Tezkire*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Tarih, nr. 789, vr. 32^a; 1329 *Senesi İstanbul Beldesi İhsâyât Mecmuası*, İstanbul 1330, s. 19; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz), İstanbul 2006, II, 376; Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul 1943, II, 481; Musahibzâde Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1947, s. 44; Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Ankara 1973, s. 28-32; Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul 1975, s. 62-72; a.mlf., *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul 1979, s. 125-126; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 57-58; II, 354-356, 424-427; M. Uğur Derman, *Türk Sanatında Ebrû*, İstanbul 1977, s. 32-40; Zâkir Şükrü, *Mecmûa-i Tekâyâ* (Tayşî), s. 76; a.mlf., a.e.: *İstanbul Hankahları Meşâiyihî* (nşr. Turgut Kut), Harvard 1995, s. 72-73; Kadîr Misiroğlu, *Kurtuluş Savaşında Sankli Mücahitler*, İstanbul 1980, s. 210 vd.; Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasında Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul 1984, s. 84-88, 133-134; Mustafa Özdamar, *Dersââdet Dergâhları*, İstanbul 1994, s. 227-230; Ahmed Yüksel Özemre, *Üsküdar'da Bir Attar Dükkânı*, İstanbul 1996, s. 23; Süleyman Beyoğlu, "Millî Mücadele ve Özbekler Tekkesi", *Üsküdar Sempozyumu I: 23-25 Mayıs 2003: Bildiriler* (haz. Zekeriya Kurşun v.dğr.), İstanbul 2004, I, 201-212; a.mlf., "Osmanlı Devleti'nin Üsküdar Özbekler Tekkesi'ne Yaptığı Tahsisatlar", *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sy. 7, İstanbul 1997, s. 27-34; Nurhan Atasoy, *Derviş Çeyizi. Türkiye'de Tarikat Giyim-Kuşam Tarihi*, İstanbul 2000, s. 130-131; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 303-304; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 259-261; Sâlim Yorgancıoğlu, *Üsküdar Dergâhları* (haz. Ahmed Yüksel Özemre), İstanbul 2004, s. 108-111; Hasan Özönder, "Türk El Sanatlarında Bir Ekl: Üsküdar (İstanbul) Özbekler Tekkesi", *Prof. Dr. Saim Sakaçoğlu'na 55. Yıl Armağanı* (haz. Ali Berat Alptekin), Konya 2006, s. 674-682; Razi Yalın, "İstiklâl Savaşı'nın Meçhul Kahramanlarından Rahmetli Şeyh Atâ", *Tarih Hazinesi*, sy. 5, İstanbul 1951, s. 217-218; Nezihtin Uzel, "Derviş Tufan Efendi", *Büyük Gazete*, İstanbul 3 Kasım 1976; "Özbekler Tekkesi Müze mi Oluyor?", *Sebil*, sy. 194, İstanbul 1979; G. Meredith Smith, "The Özbek Tekkes of Istanbul", *Isl.*, LVII/1 (1980), s. 130-137; Atilla Çetin, "İstanbul'daki Tekke, Zâviye ve Hânkahlar Hakkında 1199 (1784) Tarihli Önemli Bir Vesika", *VD*, XIII (1981), s. 588; Cengiz Bektaş, "Üsküdar'ın Sultantepe'indeki Özbekler Tekkesi", *TT*, sy. 8 (1984), s. 40-45; a.mlf., "Nakşibendî Tarikatının Halidiyye Kolu ve Özbekler Tekkesi-II", a.e., sy. 9 (1984), s. 38-43; Th. Zarccone, "Histoire et croyances des derviches turkistanais et indiens à Istanbul", *Anatolia Moderna-Yeni Anadolu*, II, Paris 1991, s. 147-150; L. Ammaur, "La Restauration du Tekke des Ouzbeks a Üsküdar", *Observatoire Urbain d'Istanbul*, sy. 7, İstanbul 1994, s. 14-18; Mehmet Altun, "Kuvayı Milliyeçilerin Gizli Sığınağı ve Ardındaki Bilinmeyenler Özbekler Tekkesi", *Toplumsal Tarih*, sy. 112, İstanbul 2003, s. 18-23; M. Baha Tanman, "Özbekler Tekkesi", *DBİst.A*, VIII, 199-202.

M. BAHATANMAN